
СТАТТІ

УДК 78.03;78.9

Іван Кузьмінський

РЕФОРМА ЦЕРКОВНОГО СПІВУ МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ У КИЄВІ

Досліджуються нотні джерела, твори полемічної літератури та різного роду документи, які переконливо свідчать про те, що ініціатором реформи церковного співу у Києві був Петро Могила. Якщо у Львові нову співочу церковну практику запровадили у 1580–1590-х роках, то у Києві цей прорив відбувся у 1630-х роках, тобто за часів Петра Могили. Розглядаються документи та артефакти, що свідчать про культурний злам у часи Петра Могили: 1) перші три кийівські Ірмолої з сучасною лінійною нотацією; 2) дозвіл на використання партесного співу у церквах Києва, виданий Константинопольським патріархом; 3) документ про існування співочої капели Петра Могили; 4) біографії двох вчителів партесного співу.

Ключові слова: *Ірмолої з лінійною нотацією, фігуральний та партесний спів, співоча капела Петра Могили, Єлисей Ільковський, Йосип Загвойський, Києво-Печерський монастир.*

Перші Ірмолої з лінійною нотацією у Києві. Про православну церковну музику у Києві у XVI та першій чверті XVII століття переважно доводиться судити лише гіпотетично, адже жодних нотних пам'яток цього часу не збереглося, а вербальні свідчення – мінімальні. Наприклад, достеменно відомо, що відповідно до реєстру рукописів Печерського монастиря від 1554 року тут нараховувалося «шість Ірмолоїв та один Стихирар» [7, с. 10].

Перші артефакти, які засвідчують зміну церковної співочої традиції у Києві – Ірмолої з лінійною нотацією. Вони з'являються у місті за часів Петра Могили (1596–1647). Два з трьох найдавніших Ірмолоїв були створені після 1629 року в Печерському монастирі. Про це свідчать «використані тут граверні дошки з печерських видань, переважно зі Службеника 1629 року» [13, с. 119–121]. Зауважимо, що архімандритом монастиря до 1632 року був саме Петро Могила. В одному з цих рукописів міститься коментар, що один з фрагментів був створений митрополитом Іовом Борецьким (1560–1631): «творені отця митрополита киевского Іова Борецького» [13, с. 120]. Деяким дослідникам цієї цитати вистачило, аби представити Іова Борецького композитором та реформатором церковної співочої практики у Києві [12]. Це цілком надумане припущення. Мало того, що ця цитата не є присвятою і знаходиться в глибині рукопису, на звороті 50 аркушу та ще й на полях, в якості маргіналії, тут ще й відсутні будь-які нотні фрагменти. Третій, і в той же час останній зі збережених лінійних Ірмолоїв часів Петра Могили, почали створювати перед 1634 роком. У цьому рукописі міститься пряма вказівка на покровительство митрополита у його створенні: «Милостию Божию и молитвами пречистая его матере благочестивий митрополит Киевский Петр Могила, воеводич земли Молдавской» [13, с. 105]. Таким чином, відомості почерпнуті з лінійних Ірмолоїв, вказують на те, що ініціатором, чи принаймні покровителем їхнього створення у Печерському монастирі був Петро Могила.

Запровадження партесного співу в Києві. Петро Могила опікувався не лише створенням лінійних *Ірмолоїв*. Збереглися достовірні свідчення, що саме митрополит був ініціатором запровадження партесного співу у церквах та монастирях Києва. Це свідчення збереглося у надрукованому у 1644 році полемічному творі *Λίθος*, який задумувався, як відповідь на працю католика Касіяна Саковича *Επανορθωσις albo Perspectiwa*. Автором першого твору виступив особисто митрополит Петро Могила. Саме на сторінках цієї праці стверджується, що партесний спів є легітимним до вживання у Київській митрополії, адже це було дозволено особисто Константинопольським патріархом¹: «*А якщо про фігуральну або партесну музику, яка в церкві Руській, ніби річ нова, але вона була дана власним пастирем, адже патріарха Константинопольського питали – правильно чинили, адже не личить без пастирського благословення і дозволу до церкви такого співу приймати*» [5, с. 352]. Форма та точна дата отримання цього дозволу невідомі. Можемо лише припустити, що дозвіл було надано у 1632 році, тобто одразу після затвердження Петра Могили на митрополитичому престолі польським королем Владиславом IV Вазою (1595–1648). Саме цього року ректор київських шкіл Ісає Козловський та настоятель Кирилівського монастиря отець Леонтій відбули у Константинополь на зустріч до Константинопольського патріарха Кирила Лукаріса (1572–1638) [7, с. 1]. Можливо, саме тоді вони й отримали дозвіл на використання багатоголосого співу у церкві.

Тут же, у творі *Λίθος*, зазначено і те, з кого Петро Могила та його сподвижники взяли приклад у запровадженні реформи церковного співу. В одному з фрагментів стверджується, що львівська руська православна громада у той час вже мала дозвіл від одного зі східних патріархів для уживання фігурального співу у церкві: «*хоча не нещодавно і не давно було започатковано проповідь у церкві Руській, бо львів'яни послали аж до патріарха питатися, чи годиться на поминки в церкві проповідь казати, а також, чи годиться у церкві вживати фігуральний або партесний спів...*» [5, с. 345–346]. Нескладно здогадатися, що Петро Могила втілював співочі реформи на основі власного досвіду, який він отримав, навчаючись у Львівській Братській школі. Навіть спосіб легітимізації партесного співу був ідентичний із «львівським». Більше того, другий дозвіл, даний Львівському Успенському братству для застосування у церкві фігурального співу у 1614 році, був отриманий також від Кирила Лукаріса, який тоді був не Константинопольським, а Олександрійським патріархом. Загалом наведений приклад про спів у Львівському Успенському братстві слугував додатковим аргументом на шляху легітимізації нового співу у Києві.

Фігуральний та партесний спів – питання термінології. Ніхто з дослідників не вказує на писемне джерело, де вперше застосовано термін «партесний спів». Але серед усіх джерел найстаршим є вищезгадана праця Петра Могили – *Λίθος*. Тут його вжито двічі. Окрім цього, цей термін вживається не сам, а як синонімом до загально-вживаного європейського відповідника – «фігуральний спів». Пізніші джерела, де використовується термін «партесний спів», також стосуються або виключно Києва, або російських теренів. У свою чергу, в жодному з документів XVII століття зі Львова, Вільнюса, Луцька, Острога, Супрасля чи Перемишля не зафіксовано термін

¹ Київська митрополія входила до складу Константинопольського патріархату на правах церковної провінції до 1686 року.

«партесний», натомість вживаються два його відповідники – *фігуральний*, або *фрактовий*. Походження ж терміну *партесний* слід виводити від назви нотних книг, які в ресстрах Львівського та Луцького православних братств XVII століття називаються партесами.

Співоча капела Петра Могили. Відомості про хор (співочу капелу) Петра Могили датуються 1630–1631 роками, тобто коли він був ще архімандритом Печерського монастиря. У цей час майбутній митрополит поїхав на запрошення Львівського Успенського братства на освячення нової Успенської церкви, на побудову якої немалі кошти пожертвував сам Петро Могила. В архіві Успенського братства зберігся документ від 18 січня 1631 року, в якому згадано співаків Петра Могили: «Тоді ж, у вівторок, отцю архімандриту Печерському Петру Могили струдлів та риб куплено, а архімандритовим співакам, які набридали про нагороду за співання, дали 4 золотих» [6, с. 647]. І хоча за цим фрагментом неможливо охарактеризувати хор Петра Могили, проте важливо, що він приїздив до колицки партесного співу, тобто у церкву Львівського Успенського братства. І навіть якщо у цей час співаки архімандрита ще не практикували багатоголосий спів, то вже тут вони могли із ним познайомитися. Також важливо відзначити, що з'явиться цей хор міг одразу після того, як у грудні 1627 року Петро Могила став архімандритом Печерського монастиря.

Ілюстрація з книги – Петро Могила. "ЕУХОЛОГІОН або молитвословъ или требникъ». Київ : Києво-Печерська лавра, 1646, с. 433.

Перші вчителі партесного співу у Києві – *Слисей Ільковський та Йосип Загвойський*. Історичні джерела дозволяють ідентифікувати принаймні двох вчителів партесного співу, які діяли у Києві у часи Петра Могили. Їхні імена – Слисей Ільковський та Йосип Загвойський.

Перші відомості про перебування Єлисея Ільковського у Києві датуються 1635 роком. У той час він був монахом та протопсалтом, тобто головним співаком Печерського монастиря – першого осередку, де розпочалися співочі реформи Петра Могили: *«Єлисей монах, протопсалт великої Лаври Печерської Київської»* [3, с. 116]. У наступному уривку цього ж документу зникають будь-які сумніви, що йдеться саме про Єлисея Ільковського. По-перше, його ім'я тут зазначене повністю, а, по-друге, тут чітко виписані деталі його біографії, відомі з інших джерел: *«Цьому чуду є само-видець монах Єлисей Ільковський, який тоді був при відступникові у Вільно»* [3, с. 118]. У Києві Єлисей Ільковський перебував не менше дванадцяти років, щонайменше до 2 січня 1647 року. Саме цим часом датується документ про обрання нового архімандрита Печерського монастиря, колишнього ігумена православного віленського Свято-Духівського монастиря Йосифа Тризни (пом. 1655/56), де свій підпис залишив і Єлисей Ільковський: *«Іеромонах Ієлсесей Ілковський, старець соборний»* [4, с. 340].

Загалом про життя Єлисея Ільковського залишилося доволі багато відомостей. Він не мав жодного відношення до Львівського Успенського братства, але представляв інше місто – Вільнюс, яке стало потужним центром розвитку партесного співу. В часи Єлисея Ільковського у Вільнюсі діяли і православний, і уніатський монастирі, в обох з яких практикували фігуральний спів. У Вільнюсі він виник майже одразу після його запровадження у Львові і, таким чином, це місто стало другим за хронологією на мапі його поширення. У 1625 році Єлисей Ільковський ще перебував у столиці Великого князівства Литовського, проте невдовзі, супроводжуючи свого патрона та покровителя, православного Полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького, спочатку прибув у Дерманський монастир, а згодом і у Луцьк, де щонайменше від 1627 року був викладачем братської школи: *«наглядач та викладач тієї школи, отець Єлисей Ільковський»* [2, с. 593]. Учителювати йому довелося недовго, адже вже у жовтні 1627 року, під час нападу єзуїтів на братську школу, Єлисей Ільковський вбив одного з нападників. Про це свідчить документ, складений єзуїтами, згідно з яким за цей злочин суд присудив йому штраф: *«від пана Ільківського, який убив бурсака і був покараний судом гривнею»* [14, с. 150]. В іншому документі Єлисея Ільковського названо особистим співаком Мелетія Смотрицького. Так його назвав сам архієпископ, який на той час вже був архімандритом Дерманського монастиря. У листі від 2 березня 1628 року до уніатського митрополита Йосифа Веляміна Рутського (1574–1637) йдеться про те, що Єлисей Ільковський дізнався від слуг митрополита, що Мелетій Смотрицький таємно прийняв унію. Цю звістку Єлисей Ільковський поширив серед монахів монастиря, а сам втік у Луцьк, проте незабаром повернувся під захист свого патрона: *«Нещодавно був у великій неласці і переслідуваннях від ченців мого Дерманського монастиря. Довідавшись, що я з вашою Велебністю бачився у Дубно, вони мало не всі від мене розбіглися і по всій Волині розславили. А розповіли про те служки Вашої Велебності моему Єлисею Ільковському, а він розповів іншій братії... Проте, монахи вже до мене з Луцька повернулися, їх там н'ятеро поїхало і між ними той Єлисей співак»* [8, с. 367–368]. Достеменно невідомо, як довго Єлисей Ільковський залишався у Дерманському монастирі, проте невдовзі після смерті архімандрита він з'являється у Києві. Після «київського» періоду, за сприяння уніатського митрополита Антонія

Селяви (1583–1655), Єлисей Ільковський переходить в унію і переїжджає до Мінська, де, найпевніше, залишався до 1655 року. Тут у 1652 році Антоній Селява відкрив при Василіанському монастирі семінарію і, найімовірніше, Єлисей Ільковський став її викладачем. Проте через бойові дії московсько-польської війни (1654–1667) обидва змушені були тікати з Мінська. У 1661 році Єлисей Ільковський згадується вже як старий монах та регент музики в уніатському Жировицькому монастирі: *«серед старих заслужених монахів – Єлисей Ільковський, регент музики»* [1, с. 65]. Він помер у 1669 році у тому-таки Жировицькому монастирі, попередньо записавши гроші на новіціат у Вільнюсі [9, с. 54].

Про другого вчителя партесного співу часів Петра Могили відомо значно менше. Під час перших військових кампаній московсько-польської війни та після перших, не дуже вдалих спроб залучити київських співаків до московського царського двору цар Олексій Михайлович (1629–1676) наказав привезти з Києва у Москву вчителя партесного співу Йосипа Загвойського. 18 січня 1656 року було складено *Царський наказ київському боярину та воеводі Федору Федоровичу Волконському про надсилення до Москви старця Печерського монастиря Йосипа Загвойського, для навчання партесного співу* [10, с. 30]. Але ані архімандрит Печерського монастиря Йосиф Тризна, ані Лазар Баранович (1620–1693) не допомогли у пошуках старця. Навіть гетьман Війська Запорізького Богдан Хмельницький (1596–1657) відмовився віддавати Йосипа Загвойського, який у той час вже *«стояв на криласі»* у Чигирині², мотивуючи свою відмову дуже просто: *«Не хоче співати, то неволею надіслати його неможливо»* [11, с. 319]. Через те, що у цьому документі Йосипа Загвойського названо старцем, можна стверджувати, що його діяльність припадала на часи Петра Могили, адже після смерті митрополита минуло лише 10 років. Співпадає й осередок, де діяли обидва вчителі – Печерський монастир. Тому Йосипа Загвойського, на рівні із Єлисеєм Ільковським, можна сміливо вважати одним із перших реформаторів церковної співочої практики в галузі партесного співу.

Печерський монастир – перший осередок співочих реформ. Першим осередком нового церковного співу у Києві став Печерський монастир. На це вказують всі джерела, пов'язані із реформами Петра Могили. Хор Петра Могили з'явився тоді, коли він ще був архімандритом Печерського монастиря, і складався з монахів Печерського монастиря. Перші *Ірмолої* із сучасною лінійною нотацією також були створені у Печерському монастирі. Зрештою і перші відомі історії викладачі партесного співу – Єлисей Ільковський та Йосип Загвойський – також були монахами Печерського монастиря.

Достеменно невідомо, як швидко партесний спів поширився в інші київські церкви та монастирі. Найпевніше, це трапилося невдовзі після того, як Петро Могила в 1632 році став митрополитом. Історичні джерела другої половини XVII та XVIII століття рясніють згадками про співаків з різних київських монастирів, проте основним залишився Печерський. Вагому конкуренцію йому складав лише Братський монастир і лише тому, що основним його співацьким ресурсом були студенти Могилянської академії.

² Чигирин – столиця Гетьманщини у 1648–1668 роках.

Ivan Kuzminskyi. Reformation of the church singing by metropolitan Petro Mohyla in Kyiv. The information collected from the ancient Kyiv's Irmologions with a modern staff notation indicates that the initiator, or at least the patron of their creation in the Kyiv Monastery of the Caves, was Petro Mohyla. Until our time, three samples of such manuscripts have been preserved, which date from around 1630. Preserved reliable evidence that it was Petro Mohyla. He initiated the introduction of partes singing in churches and monasteries of Kyiv. This testimony is in the polemical work of Αιθος, created in 1644 by the metropolitan himself. From this book, it becomes clear that Petro Mohyla, on the example of the Lviv Dormition Brotherhood, received permission to use figural singing from the Patriarch of Constantinople. Such permission contributed to the legitimization of new singing. Historical sources kept information about the choir of Petro Mohyla, which consisted of monks of the Kyiv Monastery of the Caves. At that time, the future Metropolitan was the archimandrite of this monastery. Information about this choir dates from 1630–1631 years. Historical sources also allow the identification of at least two partes singing teachers who acted in Kyiv during the time of Petro Mohyla. Their names are Eliseus Ilkovskyi and Joseph Zagvojskyi. The first information about the residence of Eliseus Ilkovskyi in Kyiv dates back to 1635. At that time he was a monk and protopsalt, that is, the main singer of the Kyiv Monastery of the Caves. In the city he stayed at least until 1647. Eliseus Ilkovskyi came from Vilnius and in 1625 stayed in the city, but soon after accompanying his patron, the Orthodox Archbishop of Polotsk Meletius Smotrytskyi, he first arrived in the Derman monastery. Subsequently, in 1627 he became a teacher of a Brotherhood school in Lutsk, but in the next year, due to a conflict with the local Jesuits, he returned to his patron. After Kyiv, Eliseus Ilkovskyi passes into the Greek Catholic Church and moves to Minsk, where, remained until 1655. However, due to the military action of the Moscow-Polish war (1654–1667), he was forced to flee Minsk. In 1661, Eliseus Ilkovskyi was already mentioned as an old monk and regent of music in the Zhyrovichy Monastery, where he died in 1669. About the second teacher of partes singing during the times of Petro Mohyla knows much less. In 1656, he refused to go to the Moscow royal court, instead moved to Chyhyryn, the capital of the Cossack state of Bohdan Khmelnytskyi. By that time he was already an elderly person. As a result of Petro Mohyla's reforms, partes singing spread not only in Kyiv, but also far beyond its eastern boundaries. In 1656, he refused to go to the Moscow royal court, instead moved to Chyhyryn, the capital of the Cossack state of Bohdan Khmelnytskyi. By that time he was already an elderly person. As a result of Peter Mohyla's reforms, partes singing spread not only in Kyiv, but also far beyond its eastern boundaries.

Key words: *Irmologions with modern staff notation, cantus figuralis and partes singing, choir of Petro Mohyla, Eliseus Ilkovskyi, Joseph Zagvojskyi, Kyiv Monastery of the Caves.*

Література

1. *Археографическій сборник документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, издаваемый при управленіи Виленскаго учебнаго округа. Вильна, 1900. Томъ двѣнадцатый. XLVII+230 с.*
2. *Архив Юго-Западной Россіи, издаваемый временной комиссіей для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Акты о церковно-религіозныхъ отношеніяхъ въ Юго-Западной Руси. К., 1883. Часть первая. Том VI. 182+938 с.*
3. *Архив Юго-Западной Россіи, издаваемый временной комиссіей для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Памятники литературной полемики православныхъ южно-русцевъ съ латино-уніатами. К., 1887. Часть первая. Том VII. XVI+800+II с.*

4. *Архив Юго-Западной России*, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском Военномъ, Подольскомъ, Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Постановления дворянскихъ провинціальныхъ сеймовъ, въ Югозападной Россіи. К., 1887. Часть вторая. Том I. LXIV+530 с.
5. *Архив Юго-западной России*, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Лифось – полемическое сочиненіе, вышедшее изъ Кіево-печерской типографіи въ 1644 году. К., 1893. Часть первая. Том IX. 147+446 с.
6. *Архив Юго-Западной России*, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Акты, относящіеся къ истории Львовскаго Ставропигіального братства. К., 1904. Часть первая. Томъ XI. 158+772 с.
7. Голубевъ Степан. *Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники*. К., 1883. Томъ I. XII+559+XV+576 с.
8. Каялович Михаил. *Литовская церковная унія*. С.Пб., 1861. Том II. 442 с.
9. Мицько Ігор. *Єлисей Ільковський*. Лавра. 1999. Ч. 4. С. 53–54.
10. Ундольскій Вукол. *Замечанія для исторіи церковного пения в Россіи*. Москва, 1846. 46 с.
11. Харлампович Константин. *Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь*. Казань, 1914. Томъ I. XXIV+878+LXVI с.
12. Цалай-Якименко Олександра. *Київська школа музики XVII століття: Київське пініє. Київська нота. Київська граматика*. Київ; Львів; Полтава, 2002. 512 с.
13. Ясіновський Юрій. *Українські та білоруські Ірмолої XVI–XVIII ст.* : каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. Львів : Місіонер, 1996. 624 с.
14. Kochanowicz Jerzy. *Słownik geograficzny jezuickich burs muzycznych* : Materiały. Kraków : Wydawnictwo WAM, 2002. 269 s.

